

بررسی تطبیقی مقاصد نظام خانواده در آراء اندیشمندان دانش مقاصد الشریعه

طوبی شاکری گلپایگانی^۱، محمد فرحیها^۲، سعیده عباس زاده^۳

چکیده

رویکرد نظری مقاصد الشریعه از جمله نگرش های موجود در فلسفه فقه و حقوق اسلامی است که با تکیه بر اندیشه غایت مداری احکام شریعت، سازوکار روش مداری را در پردازش نظام مند احکام شرع ارائه می دهد. پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی اندیشه علمای این دانش نظری، به شیوه توصیفی- اسنادی انجام شد و ضمن ارائه گزارشی از غایات و مقاصد شریعت در حوزه خانواده، تحولات آن را نیز بررسی نمود. بدین منظور کلیه آثار علمی مکتوب در توصیف و تطبیق آراء متفکران برجسته متقدم و متأخر مقاصدی درباره مقاصد نظام خانواده مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که بیشتر تحولات اندیشه های این متفکران در پنج محور طبقه بندی می شود که عبارتند از: توسعه اندیشه مقاصدی از مقوله محدود نکاح به موضوع وسیع نظام خانواده؛ تأکید بر حمایت و پشتیبانی مقاصد ذاتی خانواده از مقاصد کلان شریعت؛ عنایت فزاینده به انتظام بخشی احکام متفرق خانواده ذیل نظام مقاصد مربوط به آن؛ عبور از چهارچوب نظری صرف و تلاش برای فعال سازی، به کارگیری و تطبیق مقاصد خانواده بر احکام ناظر به آن؛ توجه به مسئولیت اجتماعی خانواده و انضمام مقاصد اجتماعی به اهداف این نهاد.

واژگان کلیدی: حقوق خانواده، مقاصد نظام خانواده، مقاصد الشریعه، اهداف

شریعت.

نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۰۶/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۱۱

۱. استادیار گروه مطالعات زنان، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

(نویسنده مسئول)

Email: Email: t.shakeri@modares.ac.ir

۲. دانشیار گروه حقوق و جرم شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

Email: Mohammadfarajih@ gmail.com

۳. دانشجوی دکتری گروه مطالعات زن و خانواده، گرایش حقوق زن در اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

Email: s.abaszade@modares.ac.ir

A Comparative Study on the Family System from the Perspective of Scholars of the Knowledge of Maghased al-Sharia

Touba Shakeri Golpayegani¹, Mohammad Farajih², Saeideh Abaszadeh³

The theoretical approach to Maghased al-Sharia is one of the current attitudes in the field of the philosophy of jurisprudence and Islamic law that presents a methodical mechanism in the systematic processing of Sharia rules based on the goal-oriented thought of Sharia. This descriptive-documentary research aimed to comparatively study the thoughts of scholars of this knowledge, present a report on the goals of Sharia in the field of family, and review its changes; thus, all written scientific sources about describing and adapting the ideas of prominent early and late goal-oriented scholars on the goals of family system were reviewed. According to the results, most of the changes of these scholars' perspectives are categorized into five groups, including: the development of goal-oriented thought from the limited topic of marriage to the vast issue of family system, the emphasis on the support of intrinsic purposes of family for the general purposes of Sharia, a more attention to regulating various family rules under the system of related goals, the avoidance of theorizing and an attempt to practice, the use and adaption of the family purposes to its rules and the focus on the social responsibility of family and adding social purposes to aims of this system.

Keywords: family's rights, the purposes of family system, Maghased al-Sharia, the purposes of Sharia.

Paper Type: Research

Data Received: 2021 / 12 / 27 Data Revised: 2022/ 9 / 11 Data Accepted: 2022/ 11 / 02

1 . ssistant Professor, Department of Women's Studies, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran-
(Corresponding Author)

Email: t.shakeri@modares.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Email: mohammadfarajih@gmail.com

3. Ph.D. Student in Women's Studies and Family in the Field of Women's Rights in Islam, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Email: s.abaszade@modares.ac.ir

خانواده اولین درگاه انتقال ارزش‌ها و مفاهیم حاکم بر رفتار و عمل انسان‌هاست؛ به همین دلیل توجه به نقش بنیادین آن در زندگی افراد، انسجام جوامع و استحکام امت‌ها بسیار مهم است. این نهاد ارزشمند در دنیای امروز با مسائل و تغییراتی روبه‌رو شده است که مفهوم خانواده، نقش اعضا، نیازهای آنها و به‌طورکلی بر زیست خانوادگی افراد به صورت‌های مختلف تأثیر گذاشته است. وجود چالش‌های متعدد در این نهاد مانند خشونت‌های خانگی، شکل‌های نوین روابط زن و مرد، عدم استقرار سکونت و آرامش در میان اعضا و... که با وجود قوانین گسترده همچنان دامن‌گیر فضای خانواده است نشان از ضرورت تأملات نوین راهگشا دارد.

کارشناسان حوزه خانواده معتقدند که در شریعت اسلام به موضوع خانواده اهتمام زیادی شده است که می‌توان آن را به‌وضوح در ارائه جزئیات مفاد، دستورالعمل‌ها و احکام از نحوه تأسیس و شکل‌گیری تا تنظیم مناسبات و روابط داخل خانواده و حتی دستورالعمل‌های مربوط به حل اختلاف و نحوه انحلال این نهاد مشاهده کرد تا جایی که احکام خانواده بخش وسیعی از شریعت اسلامی را به خود اختصاص داده است. (السرطوط، ۲۰۱۷) مطابقت مسائل خانواده در مواجهه با تغییرات دنیای معاصر و حفظ مبانی ارزشمند شریعت اسلامی از دغدغه‌های مهم اندیشمندان اسلامی بوده است. مهندسی قوانین و احکام عرصه خانواده چگونه تنظیم می‌شود که همسو با غایات نظام اسلام، مؤید مصالح خرد و کلان جامعه اسلامی و راهگشا در انطباق با مقتضیات عصر و زمانه باشد. غایات شریعت از تشریح احکام نظام خانواده چیست و احکام و قوانین تجویزی موجود تا چه اندازه در راستا و همسو با این استراتژی غایت‌مدار شریعت حرکت می‌کنند؟ پاسخ به این سؤال‌ها نیازمند مجموعه‌ای از تأملات معرفتی، فلسفی و فقهی به احکام حوزه خانواده است که نقش راهگشایی در انتظام فقه خانواده، حل تعارضات و رفع کاستی‌های آن دارد. از میان نظریه‌های موجود در فلسفه فقه و حقوق اسلامی که متولی ترسیم نظام اندیشه‌های معرفتی مرتبه دوم ناظر به مجموعه فقه یعنی، یک کل و پدیده علمی است، نظریه مقاصد الشریعه با تکیه بر اندیشه حکمت شارع و غایت‌مداری احکام شریعت،

رویکرد روش‌مداری را در پردازش نظام‌مند احکام شرع ارائه می‌دهد. این رویکرد نظری اگرچه در فقه امامیه نسبت به فقه اهل سنت کمتر مورد توجه علما بوده، چون الگویی اصلاح‌کننده است و می‌تواند از درون‌گفتمان اسلامی و با توجه به هسته فکری اسلام، چالش‌ها و مسئله‌های جامعه مسلمان را حل کند توجه به آن مهم است. پژوهش حاضر ذیل رویکرد مقاصد الشریعه، غایات و اهداف شریعت را در امر خانواده بررسی کرد و با این هدف، اهم دیدگاه‌های موجود در اندیشه علمای این نگرش اسلامی در تبیین اهداف و مقاصد کلی و نه اهداف جزئی ناظر به احکام خاص در حوزه خانواده را بررسی و تحلیل نمود. براین اساس، پژوهش حاضر با هدف بررسی تطبیقی اندیشه علمای این دانش نظری، به شیوه توصیفی - اسنادی انجام شد و ضمن ارائه گزارشی از غایات و مقاصد شریعت در حوزه خانواده، تحولات آن را نیز بررسی و تحلیل نمود.

۲. چهارچوب نظری پژوهش

۲-۱. ماهیت‌شناسی مقاصد الشریعه

نظریه مقاصد الشریعه یکی از تئوری‌های مطرح در فلسفه فقه و حقوق اسلامی است که ناظر به مصالح و مفاسد احکام بوده و با تکیه بر غایت‌مندی شریعت تدوین شده است. صورت‌بندی علمی این تفکر فراققه‌ی سازمان‌یافته در حقوق اسلامی به ابواسحاق شاطبی و تئوری مصلحت وی گره خورده است. تبیین نظری شاطبی، نوعی تئوری تجویزی - دستوری ذیل تأملات فلسفی به مجموعه فقه اسلامی فراهم کرده است که با نگاهی ارزشی و بنیادین به درون ساختار و سیستم فقهی و با سازوکارهایی مانند تأملات زبانی در منابع فقه و توجه به محتوا و ماهیت اوامر و نواهی در کشف، تعلیل و استقرار، توانسته به طرح و اثبات این تئوری بپردازد. (شاکری گلپایگانی، ۱۳۸۵)

دستاورد اصلی شاطبی از تعمق در فقه و حقوق اسلامی، ایده وحدت فقه بود که به معنای وحدت مبانی آن و وحدت هدف و مقصود شریعت است که آن سعادت انسان و مصلحت اوست. شاطبی در این باره می‌گوید: «خداوند اراده کرده است که قصد مکلف در عملش با قصد وی از تشریح مطابقت داشته باشد» (الشاطبی، ۱۴۱۷ هـ.ق، ۲۱/۳). بنابراین، هدف فقه کشف مقاصد عام و خاص شریعت و تنظیم احکام جزئی در چهارچوب آنهاست. از این رو،

حقیقت دانش مقاصدی بر این اصل اصولی استوار است که خداوند حکیم، فعل و عمل بی هدف مرتکب نمی‌شود، پس محال است حکمی وضعی یا تکلیفی، بدون غرض و مقصد وضع کند. بر همین مبناست که مقاصد و مصالح شریعت باید در استنباط احکام مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا در غیر این صورت اهداف رسالت الهی به طور کامل محقق نمی‌شود (وکیل‌زاده، ۱۳۸۷). بر این اساس، مجتهد زمانی می‌تواند حکم شرعی را چنان‌که شایسته است، استنباط کند که مراد و مقصد شارع را بفهمد و مردم نیز آن‌گاه عمل درستی انجام داده‌اند که اعمالشان بر اساس نظر و مراد قانون‌گذار باشد (افقهی، ۱۳۹۲).

پیرامون تعریف مقاصد و تفاوت ماهوی آن با واژه‌هایی چون علت، حکمت و سبب، مباحث متعددی مطرح شده است، اما در تعریف اصطلاحی مقاصد این‌گونه آمده است: «مقاصد شریعت، اهداف و غایاتی هستند که شریعت با هدف تحقق آنها برای مصلحت انسان وضع کرده است» (الفاسی، ۱۴۱۱هـ.ق) و یا «مقاصد شریعت، غایات و اسراری است که شارع هنگام هر یک از احکام خود وضع کرده است» (الریسونی، ۱۳۷۶). به تعبیر ابن عاشور، مقاصد شرعی، مصالحی هستند که تحقق آنها در تشریح احکام، ملحوظ شارع بوده است (ابن عاشور، ۱۴۲۵هـ.ق). بنابراین در این دست‌گاه معرفتی، سخن بر سر این است که فقه اسلامی چه اهداف و مقاصدی را از تشریح احکام دنبال می‌کند. چگونه می‌توان بر آن غایات دست یافت و تأثیر این مسئله بر فرآیند استنباط و اجتهاد چیست؟ پاسخ به این پرسش‌هاست که دانش مقاصد شریعت را شکل می‌دهد (بهاردوست، ۱۳۸۴).

۲-۲. فقه خانواده و دانش مقاصد الشریعه

اگرچه در منابع فقه اسلامی، خانواده به طور مستقیم مورد خطابات شارع قرار نگرفته است، اما گستره وسیع احکام و دستورات شریعت که مرتبط با نهاد خانواده است نشان از اهتمام شرع به این نهاد دارد. از این روست که تمایل بر تأملات فلسفی-فقهی در کشف غایات و اهداف شریعت و تبعیت احکام آن از مصالح و دفع مفاصد از احکام نهاد خانواده مورد توجه اندیشمندان علم مقاصد است. عمده تلاش علما در رویکرد نظری مقاصد الشریعه درباره خانواده، پاسخ به این مسئله است که اهداف ملحوظ شارع از تشریح احکام ناظر به نهاد خانواده چیست و آیا احکام و قوانین مستخرج در موضوع خانواده در تناسب با

اهداف و مقاصد شریعت تنظیم شده یا در تناقض با آن؟

در تعریف مقاصد خانواده آمده است: «مقاصد خانواده به معنای اهداف و غایاتی است که شریعت اسلامی آن را برای نهاد خانواده در نظر گرفته است و با احکام شرعی مربوط به ساماندهی شبکه خانوادگی محقق می‌شوند» (شیخ احمد، ۲۰۱۴). النجار درباره اهمیت کشف و احصاء مقاصد شریعت در امر خانواده می‌گوید: «مطالعه کلیه احکام و قواعد و دستورالعمل‌های مربوط به خانواده نشان می‌دهد که تمام آنها با مقاصدی اداره می‌شوند که شارع در پی تحقق آنها در این نهاد اجتماعی است تا به نوبه خود مقاصد عالی‌تر شرع را پیرامون هدف وجودی انسان و نقش او در حیات بشری برآورده کند» (النجار، ۲۰۱۷). برخی دیگر از اندیشمندان دانش مقاصدی در تأیید این موضوع که تحقق مقاصد خانواده به شیوه اولی، تأمین‌کننده مقاصد عام و کلی شریعت خواهند بود، آورده‌اند: «بدون شک مصالح انسان به طور کامل محقق نخواهد شد مگر اینکه شرایط او در سه عرصه اساسی فرد، خانواده و جامعه تحقق یابد» (القارش، ۲۰۱۸). برای مثال مقصد حفظ نسل از مقاصد اصلی شریعت در حوزه خانواده است. تحقق همین مقصد، اسباب آبادانی زمین، قدرت امت، حفظ دین و مصونیت ارض و اموال و عامل اقتدار جامعه است که همگی از جمله مقاصد کلی شریعت هستند. خانواده‌ای که ترسیم حیات خانوادگی در آن با هدایت الهی و پایبندی به رعایت احکام و مقاصد شریعت است بنیان‌های عزت و غرور را در جامعه شکل خواهد داد. همچنین توسعه این نوع خانواده باعث ثبات، پیشرفت و استقرار حیات دولت اسلامی و حاکمیت آن و گشایش درهای آبادانی و عمران خواهد بود (البیوی، ۲۰۰۸؛ الخادمی، ۱۴۲۱ه.ق).

اندیشه‌گفتمانی دانش مقاصد بر این امر استوار است که تحقق و حفظ کیان امت و حفظ نظام آن که از مقاصد عام شریعت است تنها از راه حفظ نهادهای اجتماعی آن رخ خواهد داد که خانواده یکی از بنیان‌ها و نهادهای اساسی آن می‌باشد. بنابراین، با اصلاح خانواده و استقرار آن، کیان امت نیز اتفاق خواهد افتاد و تلاش برای دستیابی به مقاصد خانواده ناگزیر باعث تحقق یکی از بزرگ‌ترین مقاصد آن یعنی، حفظ نظام و امت خواهد شد. براین اساس، ضرورت خوانش غایت‌مدارانه نسبت به احکام حوزه خانواده، شالوده اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این

سؤال است که موضع شریعت اسلامی در قبال مقاصد نظام خانواده از منظر و مرئای نظریه مقاصد الشریعه چگونه است؟

۲-۳. پیشینه مقاصد الاسره (مقاصد خانواده)

تتبع در آرا و نظرات اندیشمندان و علمای فقه مقاصد الشریعه نشان می‌دهد که اهتمام آنها به موضوع خانواده امری قابل اعتناست که باعث ظهور تألیفات و گفت‌وگوهای علمی متعدد در این مورد شده است. از مهمترین این تألیفات در میان متأملان متقدم می‌توان به اثر غزالی در کتاب *احیاء علوم الدین* و از میان مشهوران به ابواسحاق الشاطبی (۲۹۰ق) در کتاب *الموافقات* و ابن عاشور (۱۳۹۲ق) در کتاب *مقاصد الشریعه الاسلامیه و اصول النظام الاجتماعی* اشاره کرد. همچنین در میان مهمترین تألیفات منتسب به اندیشمندان متأخر علم مقاصد الشریعه می‌توان به اثر دکتر جمال الدین عطیه (۲۰۰۳) با نام *نحوه تفعیل مقاصد الشریعه*، تألیف متأخر دکتر عبدالمجید النجار (۲۰۰۹) با نام *مقاصد الشریعه لاحکام الاسره المسلمه فی الغرب*، کتاب *الاسره فی مقاصد الشریعه - قراءه فی قضایا الزواج والطلاق* در آمریکا اثر طه العلوانی (۲۰۱۳)، *مقاصد الشریعه فی مجال الاسره اثر ربیع حمو (۲۰۲۰)*، *المقاصد الشرعیة الخاصه بالاسره و اثرها فی الاحکام المستجدات المعاصره اثر رافع العنزی (۲۰۱۷)* و *مقاصد نظام الاسره فی التشريع الاسلامی اثر داوودی (۲۰۱۵)* اشاره کرد. در پژوهش حاضر، آرای امام محمد غزالی و ابواسحاق شاطبی از علمای متقدم و دیدگاه‌های ابن عاشور، جمال الدین عطیه و عبدالمجید النجار از میان متأخران بررسی و تحلیل شده است.

۲-۴. مقاصد الاسره در آرای متقدمان

۲-۴-۱. امام غزالی و ابواسحاق الشاطبی

از نظر تاریخی، عمده مقدمات مبحث مقاصد خانواده را می‌توان به امام ابو حامد محمد غزالی نسبت داد. غزالی اولین اندیشمندی است که به تنظیم مقاصد شریعت اهتمام داشته است. وی در میان بحث مصلحت به موضوع مقاصد پرداخته و پیرامون رابطه مصلحت و مقاصد چنین می‌گوید:

مصلحت را جلب منفعت یا دفع ضرر توصیف می‌کنند، اما منظور ما چنین نیست؛ زیرا جلب منفعت و دفع ضرر مقصد خلق است، ولی منظور ما از مصلحت، محافظت

بر مقصود شرع است و مقصود شرع پنج چیز است و آن حفظ دین و نفس و عقل و نسل و مال است، پس هرآنچه که حفظ این اصول را تضمین کند، پس آن مصلحت است وگرنه مفسده است و مصلحت دفع آن است. (الغزالی، ۱۴۱۳هـ.ق)

امام غزالی با تکیه بر مصلحت ملحوظ شارع در احکام به تبیین مقاصد نکاح پرداخته

و آن را در پنج فایده محصور می‌کند:

اما مقصد اول در باب نکاح، تحصیل فرزند است که به واسطه چهار وجه مورد قصد شارع است: اولین آن جلب رضا و محبت خداوند از طریق همت بر حفظ نوع انسان است که دقیق‌ترین و به حق‌ترین و قوی‌ترین است نزد صاحبان بصیرت و دومین آن اهتمام در جلب محبت حضرت رسول ﷺ است در گسترش امت که خود به صراحت به آن اذعان داشته‌اند و اما وجه سوم، بقای نسل خود از طریق فرزند صالح که به فرمایش پیامبر عظیم‌الشأن صدقه جاریه است و چهارمین آن بهره‌مندی از شفاعت از مقام فرزند است چنانچه از دست انسان رود. (الغزالی، ۱۹۸۲، ۲۴/۲-۲۶)

امام غزالی فرزندآوری را از آن نظر که مصداق بارز و روشن مقصد حفظ نسل است از مقاصد اساسی نکاح می‌داند؛ زیرا مقصد حفظ نسل، خود از مقاصد اولی شریعت است. ایشان در ادامه، مقاصد دیگری را بر نکاح ضمیمه کرده است که عبارتند از: آرامش و سکونت روح، تخلیه قلب از امور مربوط به اداره خانه، کسب عفاف، حفاظت از شهوات و تلاش بر کسب حلال و نیز مجاهده با نفس به واسطه قیام به حقوق اهل خانه، هدایتگری آنان و تربیت فرزند. (الغزالی، ۱۹۸۲، ۲۴/۲) امام غزالی در کنار مقاصد خانواده، محذوراتی را در امر نکاح ارائه می‌دهد که از آن جمله صعوبت در کسب حلال برای تأمین مالی حیات زندگی، قصور در قیام به حقوق زوجه، صعوبت در سازشگری با همسر و سرگرمی به امور دنیوی است، اما سپس تأکید می‌کند که حقیقت مترتب بر نکاح، عظیم‌تر از مجموعه محذورات است و اصل بر این است که در نکاح، باب مقاصد بر باب محذورات غلبه داشته باشند و اگر چنین نباشد سختی، رنج و صعوبت خانواده را در برمی‌گیرد (الغزالی، ۱۹۸۲، ۳۳/۲).

پس از امام محمد غزالی، ابواسحاق الشاطبی، اصلی‌ترین تدوین‌گر نظریه مقاصد الشریعه، نقش مهمی در انتظام این دانش برعهده داشت. وی با وجود تأیید مقاصد پنج‌گانه امام غزالی معتقد بود که صرف اتخاذ پنج مقصد اصلی برای شریعت، کفایت از امر فقاهت نمی‌کند، بلکه شریعت برای تضمین مصالح آنی و آتی بندگان وضع شده و این تکالیف

به طور کامل برای حفظ مصالح بندگان است که یا ضروری است یا نیاز عمومی انسان و یا از کمالیات حیات او. از این رو، شاطبی مقاصد شریعت را در سه ساحت ضروریات، حاجیات و تحسینیات طبقه بندی می کند. او سپس مقاصد پنج گانه حفظ دین، نفس، نسب، مال و عقل را در طبقه ضروریات مطرح کرده است و سایر مقاصد شریعت را در دیگر طبقات می نشاند. (الشاطبی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۸/۲) نقطه عطف دیگر در نظریه شاطبی، دقت او در تفکیک مقاصد از نظر اعتبار در قصد است که دو سطح مقاصد اصلی و مقاصد تبعی را به وجود می آورد. او مقاصد اصلی را ضروریاتی می داند که در تمام ملل و اقوام معتبر است و قیام بر مصالح عمومی است که اختصاص به حالت یا زمان خاصی ندارد (الشاطبی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۷۳/۱)، اما مقاصد تبعی، مقاصدی است که حظ مکلف در آنها در نظر گرفته شده، نیازها و کمالیات وی در آنها ورود دارد و در خدمت مقاصد اصلی و مکملات آن است (الشاطبی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۸۵/۱).

از این رو، وی در مورد مقاصد خانواده به وجود مقاصد اصلی و تبعی معتقد است به صورتی که فرزندآوری مشروع را مقصد اولیه و اصلی نکاح می داند و آن را در طبقه ضروریات قرار می دهد؛ زیرا معتقد است بدون آن، نسل بشر رو به نابودی پیش خواهد رفت. در این نگرش، اختصاص شهوت برای انسان نیز ذیل همین مقصد شارع و اراده او در استمرار نسل انسان در هستی صورت گرفته است. او در ادامه، مقاصد متعددی را برای مقاصد تبعی نکاح بیان می کند که از آن جمله مقصد سکونت و آرامش، تعاون در کسب مصالح دنیوی و اخروی، تأمین غریزه و کسب لذت حلال، بهره مندی از محسنات و فضایل همسر، قیام به حاجات همسر و فرزندان و حفظ عفاف است. (الشاطبی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۱۳۹/۳) وی مقاصد تبعی را در این موارد منحصر نمی داند و معتقد است که هرچه در نص شریف آمده است یا شارع به نحوی به آن اشاره کرده که بر مبنای شواهد و استقرای نص، قابل احصاست در مجموعه مقاصد تبعی نکاح مدخلیت دارد و تمام این مقاصد تبعی، مقوم حکمت، مقصد اصلی نکاح و عامل دوام و پایداری آن خواهد شد و پشتوانه ای مبتنی بر تراحم و تعاطف و پیوند را برای حصول مقصد اصلی شارع در نکاح فراهم می کند (الشاطبی، ۱۴۱۷هـ.ق، ۱۳۹/۳).

بر مبنای آنچه ذکر شد مشخص است که تلاش امام غزالی و ابواسحاق شاطبی در آشکار کردن مقاصد خانواده، منحصر در مقاصد نکاح است. بنابراین، با بررسی داده های معطوف

به تفکرات ایشان، آنچه که به صورت صریح ناظر به مقاصد خانواده با عنوان مقاصد الاسره یا مقاصد العائله آمده باشد، یافت نشد.

۲-۵. مقاصد الاسره در آرای متأخران

۲-۵-۱. محمد الطاهر بن عاشور

ابن عاشور را می‌توان معلم دوم مقاصد الشریعه نامید. او توانست با تلاش علمی مجدانه، مقاصد شریعت را از حصر اندیشه مقاصدی در علم اصول به مجموعه علمی مستقلی با نام دانش مقاصد الشریعه تبدیل کند. وی با تجزیه و تحلیل اندیشه‌های پیشین، خوانش روشمند متمایزی ارائه داد که امکان استکمال مبتنی بر ساختارهای روش‌شناختی را برای علاقه‌مندان علم مقاصد فراهم می‌کند. (طه العلوانی، ۲۰۱۳) قرائت ابن عاشور از مقاصد احکام خانواده نیز با زمینه‌های فقهی و اصولی پیشین خود تا حدی متمایز است. او طبقه‌بندی نوینی از سطوح مقاصد شریعت ارائه می‌دهد که عبارتند از: مقاصد کلی (یا عام)، مقاصد خاصه و مقاصد جزئی. مقاصد کلی یا عام اهدافی است که شارع آنها را در همه یا بیشتر تشریحات خود در نظر داشته است به گونه‌ای که اختصاص به نوع خاصی از احکام شریعت ندارد مانند مقصد حفظ نظام یا ایجاد مساوات (ابن عاشور، ۱۴۲۵ هـ.ق؛ الریسونی، ۱۳۷۶؛ الزحیلی، ۱۴۰۶ هـ.ق، ۲/۱۰۲۸). مقاصد خاصه شامل مقاصدی است که شارع مقدس برای هر یک از ابواب احکام منظور داشته است (ابن عاشور، ۱۴۲۵ هـ.ق؛ الریسونی، ۱۳۷۶) که از آن جمله می‌توان به مقصد سکونت درباره نکاح یا دفع ضرر مستمر درباره طلاق اشاره کرد. مقاصد جزئی که اهداف و مصالحی است که شارع در هر یک از احکام شرع به طور جزئی و انفرادی در نظر داشته است مانند مصلحت حفظ عرض و آبرو که در حکم قصاص آمده است (ابن عاشور، ۱۴۲۵ هـ.ق؛ العطیه، ۲۰۰۳).

ابن عاشور نظریه مقاصد الشریعه را پس از انزوایی طولانی به صورت رویکردی اثرگذار و معتبر به عرصه اجتهادات فقهی بازگرداند. همچنین نگرش جدیدی را در بحث مقاصد ضروری مورد توجه قرار داد که تا پیش از آن چندان مورد توجه علمای مقاصد قرار نگرفته بود و آن انضمام بعد اجتماعی به حوزه مقاصد بود. (طه العلوانی، ۲۰۱۳) ورود این نگرش متمایز درباره مقاصد خانواده باعث شد که ابن عاشور خانواده را نظامی منسجم و زیرمجموعه‌ای از نظام کلان جامعه اسلامی تلقی کرده و از این منظر به تدوین مقاصد آن اهتمام کند. او

معتقد است که نگاه این‌گونه به مجموعه احکام حوزه خانواده، مشخص می‌کند که برای این نظام، نقش، هدف و سیستم‌های دقیقی وجود دارد که روابط را مشخص کرده، حقوق و مسئولیت‌های افراد را در آن تعیین می‌کند و سپس از مجرای یک منظومه ارزشی پشتیبان از میان این نهاد در مواجهه با چالش‌های داخلی و خارجی آن حفاظت می‌کند؛ زیرا این نهاد اولین و آخرین بنایی است که حامل ارزش‌های امت اسلام است که در صورت ضعف سایر نهادها و دستگاه‌های امت اسلامی می‌تواند به بازسازی و حفظ آنها کمک کند. از این رو در اندیشه وی، اساس ساخت تمدن امت اسلام، تنظیم امر خانواده است (ابن عاشور، ۱۴۲۵ ه.ق). وجه تمایز ابن‌عاشور با علمای متقدم در این است که خانواده در پروژه ابن‌عاشور به صورت امتی کوچک، تمثیل پیدا کرده است. از این منظر است که مجموعه احکام جزئی نظام خانواده در اندیشه او صبغه اجتماعی به خود می‌گیرند. (طه العلوانی، ۲۰۱۳) او با مجموعه احکام خانواده به شکل یک کل واحد می‌نگرد و از این راه، مقصد اصلی خانواده را که پیش از آن بر مقصد تولید مثل و فرزندآوری تمرکز یافته بود به حاشیه رانده و شکل‌گیری یک نهاد مهم اجتماعی را هدف اصلی شریعت در نظام احکام خانواده دانسته است که در آن منظومه‌ای از روابط انسانی با پیوندهای گوناگون شکل گرفته که حقوق و تکالیف به صورت دقیق از این روابط محافظت می‌کنند (طه العلوانی، ۲۰۱۳). از این نظر احکام و قوانین خانواده علاوه بر آنکه باید به طور جزئی، مقاصد و نیازهای خرد را در بستر خانواده محقق کنند موظف خواهند بود که مقصد عالی شریعت درباره خانواده را که همانا تشکیل یک نهاد بنیادین اجتماعی در امت و جامعه اسلامی است نیز تحقق بخشند. ابن‌عاشور مقاصد خانواده را ذیل مقاصد خاصه قرار داده است. وی در تدوین دیدگاه خود ابتدا ساختار مقاصد خانواده را به هیئت هرمی شکلی ترسیم کرد که سه رکن اساسی آن را روابط و پیوندهای موجود در بستر خانواده تشکیل می‌دهند. ابن‌عاشور آنها را پیوندهای مبتنی بر زوجیت، قرابت و مصاهره نام‌گذاری کرد و از این راه، مقاصد شریعت درباره خانواده را در چهار گروه طبقه‌بندی کرد که عبارتند از:

اول، مقصد تحکیم نظام روابط زوجیت

ابن‌عاشور پس از آنکه مطالعات گسترده‌ای درباره صور نکاح در دوران جاهلیت و سپس

مطالعه مدل نکاح در شریعت اسلامی انجام داد به این نتیجه رسید که مقاصد شریعت در مبحث خانواده بر دو اصل مبتنی است (ابن عاشور، ۱۴۲۵هـ.ق): نخست، پذیرش قرارداد عقد نکاح یعنی، تنها شیوه مشروع تأسیس خانواده که باعث عدم تأیید سایر اشکال رابطه زن و مرد می‌شود. وی شریعت این اصل را از راه‌های مختلف پیگیری می‌کند (از جمله شرط اذن ولی در عقد زوجه، وجود مهر که زوج آن را به زوجه باید بذل کند و شهرت). دوم اینکه در ازدواج، مسئله زمان، تأخیر و تأجیل وجود نداشته باشد. وی معتقد است که اسلام با این دو تأکید، نکاح را از سایر عقود، متمایز و برای آن شروطی تعیین کرده است که سبب حفظ مقاصد ازدواج می‌شود (الزبیر، ۱۴۱۱هـ.ق). ابن عاشور مقاصد جزئی در این طبقه از روابط را این‌گونه تعیین می‌کند: حکم اذن ولی برای مقصد تبیین افتراق جوهری نکاح با سایر اشکال رابطه زن و مرد. لحاظ مهر در نکاح را با مقصد حفظ احترام و کرامت زن مرتبط دانسته و در نهایت، مقصد شهرت در نکاح را در سه موضوع منحصر می‌کند: زوج را به مصونیت از زن ترغیب می‌کند، زن را در دایره احسان قرار می‌دهد و شائبه روابط نامشروع و زنا را از ذات نکاح دور و امکان ثبوت انتساب نسل را فراهم می‌کند (ابن عاشور، ۱۴۲۵هـ.ق).

دوم) مقصد تحکیم نظام روابط نسب و قرابت^۱

این مجموعه روابط، هرگونه پیوند مبتنی بر نسب مانند رابطه پدری، مادری، فرزندی و نیز قرابت ناشی از خطوط افقی و عمودی محارم نسبی و رضاعی را شامل می‌شود. ابن عاشور معتقد است که شریعت اسلام علاوه بر معتبر شمردن این مجموعه از روابط با مجموعه احکام شریعت از استحکام این نوع پیوندها محافظت می‌کند که از آن جمله می‌توان به جعل قرابت برای دلیل ارث، احکام مربوط به نیکی بر والدین، اباحه خوردن و آشامیدن در خانه اقارب بدون اذن و اجازه، نفقه و همچنین صله ارحام، اشاره کرد. وی می‌گوید که شریعت با ایجاد پایه‌های مستحکم بر مبنای قرابت و با تأکید بر رعایت، حمایت و مراقبت از بستگان، اصل مهمی در تنظیم رفتار با دیگران را براساس احترام و مودت بنا کرده و آن را وسیله‌ای برای حفاظت از وحدت نوع انسانی بنا کرده است. از این رو، نظام خویشاوندی در اسلام عاملی بنیادین در تحقق همبستگی اجتماعی است. وی مقصد اصلی شریعت

۱. أصرة النسب والقرابة

در اعتباربخشی به این طبقه از پیوندها را انتساب صحیح نسل می‌داند و در ادامه مجموعه‌ای از مقاصد تبعی مانند ایجاد زمینه برای تأمین علاقه جلی متقابل والدین و فرزندان، استمرار محبت میان روابط مبتنی بر قرابت و نیز زمینه‌سازی برای دفع خصومت و سوءظن در روابط مبتنی بر نسب را بیان می‌کند.

سوم) مقصد تحکیم نظام روابط مبتنی بر مصاهره^۱

منظور از صهر، پیوند مهمی است که پس از ازدواج بین خویشان طرفین نکاح شکل می‌گیرد و شامل احکام مربوط به روابط زوج و ام‌زوجه، فرزند همسر، جمع بین خواهران در نکاح و جمع بین زوجه و عمه و نیز خاله وی در نکاح می‌شود. او مقاصد جزئی این مجموعه روابط را استحکام بخشی به پیوندهای خویشاوندی و تأکید بر حفظ مودت و محبت میان طرفین رابطه زوجیت بیان می‌کند. برای مثال او در منع جمع میان دو خواهر و یا منع جمع زوجه با عمه یا خاله وی، اصل را بر استقرار و حمایت از محبت روابط نسبی میان آنها می‌داند که باعث تشریح این حکم تحریمی شده است.

چهارم) مقصد انتظام انحلال سه پیوند پیشین^۲

چهارمین رکن از منظومه مقاصد مبتنی بر شبکه روابط موجود در نظام خانواده در دیدگاه ابن‌عاشور بر مجموعه احکام مرتبط با قواعد انحلال پیوندهاست. وی مقصد انحلال این سه مجموعه از روابط را دفع ضرر مستمر ناشی از فساد رابطه یا عدم امکان تداوم آنها می‌داند. از این رو، اصل در آن است که روابط به صورت مسالمت‌آمیز منحل شود و معروف فراموش شود. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۵هـ.ق) برای مبنا و مقاصد احکام جزئی این رکن را در چهار محور خلاصه می‌کند: تحقق کوچک‌ترین حد ضرر در صورت عدم امکان تداوم رابطه؛ استمرار حداکثری معاشرت طرفین در رابطه؛ ممانعت از ایجاد آشفتگی و سردرگمی در زوجین در مواضع انشقاق، نفرت، سوءظن و بی‌عدالتی و ممانعت از اشاعه و تسری دامنه اختلافات از حد زوجین به بستر خانواده و عائله.

باتوجه به آنچه ذکر شد نظام مقاصد خانواده از دیدگاه ابن‌عاشور، حفظ شبکه روابط

۱. آصرة الصهر
۲. طرق انحلال هذه الأوصار الثلاث

انسانی است که در میان همه اعضای متعلق به نهاد خانواده وجود دارد، سپس تنظیم و گسترش این شبکه است که این امر با تعیین نقش‌ها، حقوق و تکالیف متقابل افراد شکل می‌گیرد. (طه العلوانی، ۲۰۱۳) او با تکیه بر این مقدمات، اهتمام ویژه‌ای بر عبور از چهارچوب نظری صرف و تلاش برای به‌کارگیری و فعال‌سازی مقاصد در تحلیل احکام جزئی خانواده داشت که از خلال آن، مبانی تأسیسی فقه روابط نیز شکل گرفت (طه العلوانی، ۲۰۱۳). نظریه ابن‌عاشور در حوزه خانواده به خوبی نشان داد که چگونه با تنظیم رابطه زوجیت، روابط مبتنی بر نسب و قرابت به وجود می‌آید و از ترکیب آنها پیوندهای مبتنی بر صهر ایجاد می‌شود و بر این مبنا نظام خویشاوندی جامعه و سپس امت شکل می‌گیرد. این یعنی، یک خانواده منسجم برابر است با یک امت منسجم. از این رو، در نگرش وی شکل‌گیری تمدن امت اسلام وابسته بر انتظام امر خانواده است (الزینانی، ۲۰۱۳).

۲-۵-۲. جمال‌الدین عطیه و مقاصد خانواده

دکتر جمال‌الدین عطیه از اندیشمندان معاصر است که با وجود بهره‌گیری از نظریه ابن‌عاشور، خود را به پایبندی به روش او که مبتنی بر پیوندها و رابطه‌ها در بستر خانواده است، ملتزم نکرد. او در باب نقد دیدگاه‌های پیشین و ارائه وجه امتیاز دیدگاه خود در موضوع خانواده می‌گوید:

غزالی در ارائه مقاصد شریعت در باب نکاح آنها را فارغ از توجه به احکام جزئی مورد خوانش قرار داده و ابن‌عاشور برخلاف غزالی به مقاصد احکام جزئی بیش از حد نیاز توجه داشته است. ابن‌عاشور در ابتدا سعی کرد که احکام جزئی را بررسی و آنها را با عناوین کلی تصفیه کند، اما تفصیل احکام جزئی و حکمت‌های موجود در هر یک از آنها کلیات او را تحت الشعاع قرار داد. از این رو، تلاش ابن‌عاشور بیشتر ناظر به دسته‌بندی مقاصد جزئی احکام خانواده در چهارچوب پیوندهای سه‌گانه است تا اینکه اهتمام به بیان مقاصد کلی شریعت در باب خانواده باشد، اما تلاش من یک نگرش سیستماتیک است که مقاصد کلی را درون احکام جزئی جست‌وجو می‌کند فارغ از آنکه تحت سیطره جزئیات قرار گیرد. (عطیه، ۲۰۰۳)

براین مبنا عطیه پیرامون مقاصد شریعت، غلبه احکام جزئی و حکمت آنها را در حوزه مقاصد عام خانواده مجاز نمی‌داند. ایشان خانواده را یکی از مجالات تحقق اهداف عام شریعت می‌داند. از این رو، تمرکز بر مقاصد احکام جزئی خانواده و سامان آن باید مانند

یکی از زمینه‌هایی که مقاصد کلان شریعت در آن دنبال می‌شود، صورت پذیرد. (عطیه، ۲۰۰۳)

عطیه درباره مقاصد شریعت تصویر جدیدی ارائه داد. وی نظم پیشین مقاصد شریعت را که قرن‌ها در پنج مقصد ضروری منحصر شده بود، تغییر داد و ترتب دیگری برای مقاصد شریعت ارائه کرد که شامل چهارده مقصد است. در این الگو ابتدا چهار حوزه حیات برای انسان مفروض دانسته می‌شود که عبارتند از: عرصه حیات فردی، حیات خانوادگی، حیات امت اسلامی و حیات جامعه بشری که مقاصد چهارده‌گانه مبتنی بر تکامل حیات انسان در این چهار حوزه ارائه می‌شوند که عبارتند از:

اول) مقاصد عرصه حیات فردی: شامل حفظ عقل، حفظ نفس، حفظ دین، حفظ آبرو و حفظ مال؛

دوم) مقاصد عرصه حیات خانواده: شامل تنظیم رابطه میان دو جنس زن و مرد، حفظ نسل یا نوع انسانی، تحقق سکونت، مودت و رحمت، حفظ نسب، حفظ دیانت، ساماندهی جنبه نهادی خانواده و سازماندهی جنبه مالی آن؛

سوم) مقاصد عرصه حیات امت اسلامی: شامل حفظ وحدت، حفظ امنیت، برپایی عدالت، حفظ دین و اخلاق، تعاون و تکافل امت، ترویج علم و حفظ عقل امت، آبادی و حفظ ثروت امت؛

چهارم) مقاصد عرصه حیات جامعه بشری: شامل شناخت و همکاری متقابل، تحقق خلافت عامه انسان بر زمین، تحقق صلح جهانی، ترویج دعوت به اسلام؛

عطیه در ادامه متناسب با هر مقصد، مبانی مرتبط با آن را در نصوص دینی بیان و به‌کارگیری هریک از مقاصد را در احکام خانواده معین کرد. همچنین وابستگی آنها به هریک از سطوح ضروریات، حاجیات و کمالیات را تعیین کرد که عبارتند از:

- مقصد تنظیم رابطه میان دو جنس: جمال‌الدین عطیه معتقد است شرع نمی‌خواهد رابطه میان دو جنس را به صورت طبیعی رها کند. از این رو، آن را در یک مدل سازمان یافته که ازدواج شرعی است محدود کرده و برای آن، مفاد مفصلی را تنظیم کرد که حقوق و تکالیف طرفین را در آن روشن می‌کند. وی شیوه تحقق این مقصد را در تشریح احکام متعددی چون تأکید شریعت بر ازدواج، احکام خاص مرتبط با شیوه نکاح، جواز طلاق،

پرهیز از روابط خارج از ازدواج چون زنا، رعایت عفاف و حجاب زن و مرد و... می‌داند. وی در این مقصد، ازدواج را از مرتبه ضروریات و طلاق را در رتبه حاجیات قرار می‌دهد که برای رفع حرج ارائه شده است.

- مقصد حفظ نسل نوع انسان: اگر رابطه و علاقه میان زوجین که با نکاح شرعی سازمان یافته است باعث فرزندآوری شود، مقصد حفظ نسل تحقق یافته است. وی شیوه تحقق این مقصد را در تأکید اسلام بر تنظیم صحیح رابطه بین دو جنس و ممنوعیت لواط و سحاق و... می‌داند. ایشان ممنوعیت اموری چون همجنس‌گرایی، لزبینسم و سقط جنین را نیز در راستای تحقق این مقصد دانسته و فرزندآوری را مقتضای عقد می‌داند تا امکان عزل آن وجود نداشته باشد مگر با موافقت زوجین. همچنین با لحاظ این مقصد است که شریعت از مسائلی همچون اختصاء و یا حذف اعضای باروری انسان پشتیبانی نمی‌کند.

- مقصد سکونت، محبت و رحمت: شریعت برای اینکه روابط همسران فقط در ارتباط جسمی محصور نشود، هشدار داده و یکی از اهداف این رابطه را ایجاد سکونت و آرامش و نیز حاکمیت مودت و رحمت دانسته است. تحقق این مقصد است که نیاز به تشریح احکامی مانند معاشرت به معروف در میان زوجین و یا آداب رابطه جنسی شده و شریعت مقرراتی را پیشنهاد می‌کند که فضای خانواده را با لطافت و احساسات انسانی همراه کند. ایشان معتقد است که این مقصد اگر در سطح تحقق سکن و آرامش قرار گیرد از ضروریات و اگر در عرصه مودت و رحمت باشد در مرتبه حاجیات و کمالات است.

- مقصد حفظ نسب: اتصال نسب انسان به اصل خود، یکی از مقاصد شریعت است و مجزا از مقصد حفظ نسل تعریف می‌شود. عطیه (۲۰۰۳) معتقد است که شریعت برای تحقق این مقصد احکام مربوط به تحریم زنا، فرزندخواندگی، عده، کتمان رحم، اثبات نسب و انکار آن را مورد توجه قرار داده است. او در این موضوع بر گفته ابن عاشور تأکید کرده و می‌گوید:

در نزد من هیچ شکی نیست که اهمیت حفظ نسب به صداقت انتساب نسل به اصل خود وابسته است. نسل با نیکویی به سمت ریشه و اصالت خود حرکت می‌کند و ریشه نیز با شفقت و دلسوزی به سمت نسل خود حرکتی جبلی و ذاتی دارد. این امر به هیچ وجه ساختگی نیست. از این رو، شریعت در حفظ نسب و تحقق آن و رفع شک از آن تأکید بسیار دارد که خود از اسرار عظیم خلقت الهی انسان است، اما این امر در

جوامع معاصر که صداقت نسب با تردید مواجه شده است باعث سردی روابط و در نتیجه ضعف و از هم پاشیدگی خانواده شده است.

عطیه (۲۰۰۳) برخلاف ابن عاشور که مقصد حفظ نسب را در گروه حاجیات لحاظ کرده است آن را در محدوده ضروریات قرار می دهد.

- مقصد حفظ و استمرار تدین در خانواده: سنت تمام پیامبران در مسیر رسالت خود، ابتدا اهتمام به دعوت از نزدیک ترین افراد به خود بوده که شامل خانواده یعنی، همسران و فرزندان، سپس درخواست از خداوند متعال برای هدایت آنهاست. از این رو، مقصد حفظ تدین در خانواده و استمرار آن در نسل های بعدی یکی از اهداف خانوادگی در مبانی اسلام است. این امر مسئولیتی برای همه اعضای خانواده است. بنابراین، مقصد حمایت از دین و انطباق با آن در بستر خانواده یکی از مهمترین مقاصد شریعت و باعث تحقق عبودیت حق تعالی و رشد و تربیت فرزندان براساس اطاعت از خداست. (البلوشی، و همکاران، ۲۰۱۹) برای تحقق این هدف است که احکامی ناظر به مسئول خانواده در هدایت اعضای خانواده مبتنی بر آیه «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا...؛ تو اهل بیت خود را به نماز و طاعت خدا امر کن و خود نیز بر نماز و ذکر حق صبور باش...» (طه: ۱۳۲) آورده شده است. عطیه (۲۰۰۳) معتقد است از آنجاکه فقدان تدین در خانواده باعث فساد و از هم پاشیدگی نظام آن و سوء تربیت نسل آینده می شود، پس به نظر می رسد که حفظ تدین خانواده از مرتبه ضروریات است.

- ساماندهی جنبه نهادی خانواده: منظور از جنبه نهادی در نظر گرفتن خانواده مانند نهادی است که در آن تداوم، استمرار و تنظیم رابطه بین اعضا موضوعیت دارد و حاکمیت حقوق و تکالیف در آن برقرار است. عطیه (۲۰۰۳) معتقد است آنچه ابن عاشور درباره انتظام مقاصد خانواده مبتنی بر پیوندهای خانوادگی ارائه داده به این جنبه نهادی بسیار نزدیک است. عطیه معتقد است این خانواده کوچک که شامل زوجین و فرزندان است و خانواده هسته ای نامیده می شود براساس پیوندها و رابطه ها توسعه می یابد و به خویشان و اقارب گسترش پیدا می کند. از این روست که شریعت برای تحقق این مقصد، احکام مفصلی در نظم بخشی به حقوق عاطفی و اجتماعی زوجین نسبت به هم، حقوق متقابل والدین و فرزندان و اقربا، احکام محرمات و آداب صله ارحام و... را به کار گرفته است.

- انتظام جنبه مالی برای خانواده: عطیه (۲۰۰۳) معتقد است که احکام شریعت فقط به تنظیم جنبه‌های اجتماعی و عاطفی در خانواده ختم نمی‌شود، بلکه سازماندهی دقیق اقتصادی و مالی در بستر خانواده نیز ملحوظ در اراده شارع بوده است. از این رو در شریعت، احکام اقتصادی متعددی درباره مهر، نفقات، ارث، وصیت، اوقاف، دیه و ولایت بر مال و... با دقت و ظرافت لحاظ شده است.

۲-۵-۳. عبدالمجید النجار و مقاصد خانواده

عبدالمجید النجار با تأکید بر اینکه شریعت اسلام اهتمام همه جانبه‌ای به حیات بشری داشته و بی‌شک هیچ چیز جزئی و کلی را در زندگی انسان فروگذار نکرده، معتقد است اوج این اهتمام را می‌توان در احکام خانواده دید؛ زیرا آنچه از تفصیل و جزئیات احکام در شأن این بخش از حیات بشری وارد شده است در هیچ یک از حوزه‌های دیگر زندگی انسان دیده نمی‌شود و این نشان از عنایت بالغه شریعت به موضوع خانواده دارد به طوری که اشتباه در احکام مربوط به آن می‌تواند به کل جامعه و بلکه به آینده بشریت آسیب بزند. وی می‌گوید:

اما کسانی که در حوزه مدونات مقاصد شریعت که میراث نگرش اصولی تفکر اسلامی است، تحقیق می‌کنند به خوبی درمی‌یابند که توجه به مقاصد در مسئله خانواده به صورتی که در شأن خانواده و متناسب با میزان اهمیت آن باشد، نبوده است؛ زیرا عمده تقریرات مقاصد الشریعه، گزارشاتی از اهداف کلی بوده‌اند بدون اینکه تفصیل و تفعیل یافته باشند. (النجار، ۲۰۰۹)

وی ادامه می‌دهد:

مصلحت انسان به طور افضل محقق نمی‌شود مگر اینکه احوال وی در سه حلقه اساسی مدنظر باشد: حلقه فردی، حلقه خانوادگی و حلقه اجتماع. از این رو، شریعت احکامش را بر مقاصدی که متعلق به کل این حلقات باشد بنا کرده است. بنابراین، اگر مقدور باشد در هر تلاش فقهی پیرامون هر مسئله، توجه به مقاصد شریعت باید اجباری تلقی شود و در حکم آن مسئله، مراتب و اولویت‌های مقاصد نیز رعایت شود. (النجار، ۲۰۰۹)

باتوجه به این مبانی، عبدالمجید النجار اندیشه خود درباره مقاصد شریعت در امر خانواده را این‌گونه ارائه می‌دهد:

اول، صیانت و حفاظت از نوع بشر

خداوند متعال اراده کرده است که اسباب تکثر نسل انسان با ازدواج و ایجاد خانواده صورت گیرد و از این راه تحقق رشد انسان در بستر خانواده فراهم شود تا مسئولیت آن را نیز پذیرا باشد. دکتر نجار از اهم احکامی که این مقصد را تأمین می‌کنند به منع سقط جنین و منع زنا اشاره می‌کند که عمل اول، حمله به حق حیات انسان و دیگری موجب تعرض به نسل و نسب انسان می‌شود. همچنین شریعت، احکام متعددی را ناظر به انتفاع نوع انسان از اسباب تربیت در بستر خانواده ارائه داده است که از آن جمله می‌توان به حضانت و ولایت اشاره کرد. (النجار، به نقل از حصوه، ۲۰۱۵) همچنین النجار معتقد است که مقصد حفظ نسب، ابعاد و پیامدهای اجتماعی، روان‌شناختی و جسمانی دارد که موجبات تقویت تعلق اجتماعی به واسطه افتخار فرد به نسب خویش و از نظر روانی موجبات عزت نفس او را فراهم می‌کند (النجار، ۲۰۰۹).

دوم، مقصد افضاء

النجار با اشاره به آیه ۲۱ سوره نساء: «وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا» می‌گوید که قرآن کریم لفظ افضاء را ناظر به اوج پیوند و آمیختگی زوجین به کار برده است. ایشان مقصد افضاء را مجموعه روابط میان زوجین تعریف می‌کند که در آن طرفین نکاح به دو سطح رابطه نسبت به هم دست می‌یابند که عبارتند از: امتزاج روحانی و امتزاج جسمانی. ابن عاشور نیز در مورد تعبیر افضاء در قرآن کریم عبارت «الافضاء هو الوصول» را به کار می‌برد که به معنای قطع فضا و فاصله میان دو چیز است (ابن عاشور، ۱۴۲۵ هـ.ق، ۲۹۰/۴). وی معتقد است که امتزاج روحی-روانی زوجین در خانواده را مقاصد دیگری مانند محبت و مودت، سکونت و آرامش و نیز انس و عاطفه تحقق می‌بخشند. به این نوع از آسایش روانی که به این صورت در بستر خانواده ایجاد می‌شود در بسیاری از آیات قرآن مانند آیه ۱۸۹ سوره اعراف و آیه ۱۸۷ سوره بقره اشاره شده است. مقصد آمیختگی و امتزاج جسمانی نیز همان است که به رابطه جنسی مشروع می‌شود. به همین دلیل است که توجه به رضایت جنسی همسران یکی از مقاصد نکاح است که در آیات بسیاری مانند ۲۲۳ و ۱۸۷ سوره بقره می‌توان آشکارا آن را دید (النجار، ۲۰۰۹).

سوم) مقصد الگوبودگی^۱

عبدالمجید النجار معتقد است که شریعت اسلام بسیار مراقبت کرده تا اطمینان حاصل کند که خانواده الگویی برای دین داری واقعی باشد و این امر در ابعاد درونی و بیرونی آن تحقق یابد. براین اساس، خانواده اسلامی، خانواده‌ای است که ذات آن مقام تبلیغی و رسالتی دارد و نوع دین داری او گواهی می‌دهد که این‌گونه تدین، عامل فلاح و موفقیت است. بنابراین، خانواده با عمل خود، ابزاری برای فراخواندن دیگری به سوی سعادت است و وقتی دیگران دریابند که سعادت مستقر در بستر خانواده، ثمره التزام به تشریح الهی است آنها به سوی پایبندی به احکام شریعت سوق داده می‌شوند. بنابراین، خانواده به ابزاری عملی برای دعوت به بندگی خدا تبدیل می‌شود و مقام تبلیغی و رسالتی خانواده، تبلیغ عملی شریعت خواهد بود (النجار، ۲۰۰۹).

چهارم) مقصد انسجام اجتماعی^۲

دکتر النجار معتقد است که در اسلام، خانواده مسئله‌ای شخصی نیست که تنها مورد توجه اعضای آن باشد، بلکه امری اجتماعی است. بنابراین، اهداف قانونی که در آن تنظیم می‌شود نه تنها باعث تحقق مقاصد ذاتی خانواده می‌شود، بلکه به تحقق مقاصد اجتماعی منتهی خواهد شد. بنابراین، ازدواج فقط به تعامل همسران محدود نمی‌شود، بلکه پیوندهای اجتماعی متعدد و روابط اجتماعی وسیعی نیز از آن ناشی می‌شود که در قرآن کریم، احکام نسب، مصاهره و ذریه نامیده شده است. به همین دلیل تأسیس خانواده تنها با ازدواج که امری اجتماعی و تحت نظارت طرفین است، صورت می‌گیرد و احکام مربوط به اعلان و اشهار در آن موضوعیت دارد. بر مبنای همین مقصد است که اختلافات خانواده با حکم داوری و حکمیت طرفینی سامان می‌یابد و اینها همه نشان دهنده روابط پیچیده و گسترده‌ای است که به ایجاد، استحکام و انسجام اجتماعی کمک می‌کند. (الخصوه، ۲۰۱۵) النجار می‌گوید:

اگر در تشریح احکام خانواده، مقاصدی ناظر به ذات خانواده پیگیری می‌شود که سعادت را از راه زندگی مشترک برای اعضای آن فراهم کند باز هم مقاصدی هستند که غایات اجتماعی را ذیل حیات خانواده پیگیری می‌کنند؛ زیرا خانواده اولین واحد

۱. الشهادة علی الناس
۲. التماسک الاجتماعی

تشکیل دهنده جامعه است، پس باید احکام شرعی در حوزه خانواده به صورتی انتظام یابند که مقاصد شریعت درباره خانواده در راستای تحقق مقاصد عام اجتماعی آن باشند. از این رو، تکوین یک خانواده مسلمان صالح، خود یک مقصد شریعت و مجرای دستیابی به امت اسلامی، وحدت، پیشرفت و قوت آن است. (النجار، ۲۰۱۷)

ایشان نظریه ابن عاشور یعنی، جعل مقاصد خانواده در سه مجموعه پیوندهای ازدواج، قرابت و مصاهره و انحلال مبتنی بر صلح و صلاح این پیوندها و نیز حفظ و تقویت شبکه علاقات را ناظر به حفاظت از کیان اجتماع و امت تفسیر کرده است. محمد شیخ احمد در توضیح این مقصد می نویسد:

این مقصد نشان می دهد که خانواده در مفهوم اسلامی خود، مسئله ای شخصی نیست و شأن اجتماعی دارد که مستلزم ایجاد مجموعه احکام و قوانین منظمی است که بتواند خانواده را به سمت مقاصد ذاتی خود و بلکه مقاصد اجتماعی اش هدایت کند و این همان مقصد عام اجتماعی برای خانواده است که خانواده را تبدیل به عامل وحدت جامعه می کند. (شیخ احمد، ۲۰۱۴)

ایشان وسیله تحقق این مقصد را بازیابی و تأمل مجدد در احکام خانواده از ابتدا تا انتها و از مرحله نامزدی تا طلاق می داند به طوری که بتوان نخ رابطی را در میان آنها یافت که گاهی آشکار و گاهی پنهان است و جز با تأمل و تدبر حاصل نمی شود. این تلاش برای تقویت پیوند اجتماعی در وسیع ترین شکل ممکن و نیز تلاش برای رفع علل ناسازگاری و ناهمسویی احکام نظام خانواده است. (شیخ احمد، ۲۰۱۴)

۳. بحث و نتیجه گیری

بررسی آرای پنج اندیشمند برجسته دانش مقاصدی یعنی، امام محمد غزالی، امام شاطبی، ابن عاشور، جمال الدین عطیه و عبدالمجید النجار در حوزه مقاصد نظام خانواده نشان داد که عمده تلاش علما و اندیشمندان دانش مقاصد الشریعه بر این موضوع متمرکز است که مقاصد ناظر به ساحت خانواده که شارع تحقق آن را در بستر این نهاد می داند، کشف، فهم و به کارگیری شود و سپس میان این مقاصد و احکام حوزه خانواده رابطه نظام مندی برقرار گردد. با مطالعه و توصیف آرا و نظرات متفکران برجسته متقدم و متأخر مقاصدی، می توان دریافت که مقاصد حوزه خانواده چنانچه به صورت یک جریان علمی یکپارچه

بررسی شود تحولاتی را به خود دیده است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- توجه به موضوع مقاصد الاسره در میان علمای متقدم مانند غزالی و شاطبی بیشتر بر مقاصد جزئی و غیرساختاریافته است که به احکام محدود نکاح و زوجیت متمرکز بوده و نه مفهوم خانواده. درحالی‌که بررسی تطبیقی اندیشه‌ها نشان می‌دهد که در آرای اندیشمندان متأخر، مسئله نکاح تنها مجرای شکل‌گیری خانواده در شریعت اسلام و بخشی از مسائل خانواده تلقی شده که مقاصد آن ذیل منظومه مقاصد خانواده ساختار بندی می‌شود.
- اهتمام به انتظام احکام متفرق نظام خانواده و تنظیم نوعی ارتباط و اندام‌وارگی در میان مجموعه احکام آن از مهمترین دستاوردهای نگرش مقاصدی است که در نزد اندیشمندان متأخر مانند ابن عاشور و نیز عطیه (۲۰۰۳) به خوبی مشهود است. این رویکرد نظام‌وارگی علاوه بر احکام جزئی بر شکل‌گیری نظامی جامع و یکپارچه از مقاصد خانواده نیز مؤثر بوده است.
- برشماری مقاصد خانواده و احکام آن به صورت مقدمات و زمینه تحقق اهداف و مقاصد کلان شریعت در قالب نظرات اندیشمندان متأخر مقاصدی مانند ابن عاشور و جمال‌الدین عطیه و النجار به وضوح مورد تأکید است. به عبارتی، مقاصد خانواده نه تنها باید از اهداف ذاتی خانواده، بلکه در سطح اولیه باید از اهداف عالی شریعت نیز پشتیبانی کند. این درحالی‌است که در میان آرای علمای متقدم به این تفکیک مقاصدی توجه نشده است.
- عبور از چهارچوب نظری صرف و تلاش برای فعال‌سازی مقاصد خانواده در بستر احکام و تطبیق انتظام یافته همه احکام خانواده بر مقاصد شریعت از جمله تحولاتی است که به مرور زمان در اندیشه فقهای مقاصدی مورد توجه، بسط و توسعه قرار گرفته است. به طوری‌که در آرای افرادی مانند دکتر عطیه، تفعیل و کاربست احکام، ذیل نظام مقاصد مورد توجه قرار گرفته است.
- توجه ویژه به مسئولیت اجتماعی خانواده در جامعه و امت اسلامی مانند توجه به جنبه نهادی خانواده در آرای عطیه (۲۰۰۳) و یا مقصد الگو بودگی در نگرش دکتر نجار نیز در میان اندیشمندان معاصر این حوزه نسبت به علمای متقدم از جمله امام غزالی و امام شاطبی که نگرشی ناظر به تکالیف فردی اعضای خانواده داشتند، قابل رؤیت است.

به عبارتی در آرای متقدمان، خانواده واحدی از جامعه یا امت اسلامی نبوده است. توجه به این دیدگاه از زمان ابن عاشور که خانواده را امتی کوچک معرفی می‌کند، قوت گرفته و صبغه مقاصد اجتماعی در آن توسعه می‌یابد.

باتوجه به نتایج پژوهش حاضر پیشنهاد می‌شود ظرفیت‌های فقه امامیه و عنایت بازاندیشانه به فلسفه فقه اسلامی برای احصاء نظام سیاست‌ها و مقاصد مورد اعتنای شارع در نظام احکام خانواده با تأکید بر مبانی، منابع و نصوص ارزشمند فقه شیعی و پشتوانه‌های اجتهاد روشمند آن بسط و توسعه یابد. همچنین انضمام کارشناسانه سیاق و صبغه اجتماعی در فرایند اجتهاد و استنباط احکام جزئی نظام خانواده صورت گیرد.

فهرست منابع

- * قرآن کریم (۱۳۸۸). مترجم: الهی قمشه‌ای، مهدی. تهران: گلبن.
۱. احمد البلوشی (۲۰۱۹). مقاصد تکوین الاسره فی الشریعه الاسلامیه: درسه تأصیلیه. مالزی: دانشگاه مالایا.
 ۲. احمدی ابهری، سیدمحمد علی (۱۳۹۵). نقش مقاصد شریعت در تأثیر مقتضیات زمان بر سیاست کیفری اسلام. تهران: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
 ۳. افقهی، زینب سادات (۱۳۹۲). مقاصد الشریعه در متون فقهی معاصر امامیه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد هیات و معارف اسلامی. دانشگاه فردوسی مشهد.
 ۴. بهار دوست، علیرضا (۱۳۸۴). معرفی و نقد پژوهشی درباره مقاصد شریعت. نشریه کتاب ماه دین، ۹۱، (-) ۲۲-۲۹.
 ۵. الخادمی، نورالدین (۱۴۲۱ ه.ق). علم المقاصد الشریعه. ریاض: مکتبه العبیکان.
 ۶. الریسونی، احمد (۱۳۷۶). اهداف دین از دیدگاه شاطبی. مترجم: اسلامی، حسن. و ابهری، محمد علی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
 ۷. الزبیر، الزین یعقوب (۱۴۱۱ ه.ق). موقف الشریعه الاسلامیه من تنظیم النسل. بیروت: دارالجیل.
 ۸. الزحیلی، وهبه (۱۴۰۶ ه.ق). اصول الفقه الاسلامی. دمشق: دارالفکر.
 ۹. الزناتی، خدیجه (۲۰۱۳). مقاصد احکام العاله من خلال کتاب مقاصد الشریعه اسلامیه لابن عاشور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه ادرار الجزیره.
 ۱۰. السرطوط، یوسف (۲۰۱۷). محاضرات مقاصد الشریعه الاسلامیه المتعلقه بالاسره. دانشگاه نور البشیر. الجزیره.
 ۱۱. الشاطبی، ابراهیم بن موسی (۱۴۱۷ ه.ق). الموافقات فی اصول الشریعه. محقق: محمد عبدالله دراز. بیروت: دارالمعرفه للطباعه والنشر.
 ۱۲. حصوه، ماهر حسین (۲۰۱۵). مقاصد الاسره و اسس بنائها فی الرویه الاسلامیه در کتاب مجموعه مقالات الاسره المسلمه ظل التغییرات المعاصره. اردن: دارالفتح للدراسات والنشر.
 ۱۳. شیخ احمد، محمد (۲۰۱۴). مقاصد الشریعه الاسلامیه و اثرها فی رعایه الحقوق الانسان: درسه تأصیلیه مقارنه. بی‌جا: مجمع الفقه الاسلامی.
 ۱۴. طه العلوانی، زینب (۲۰۱۳). الاسره فی مقاصد الشریعه: قرأه فی قضایا الزواج والطلاق فی آمریکا. بیروت: انتشارات المعهد العالمی للفکر الاسلامی.
 ۱۵. ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد (۱۴۲۵ ه.ق). مقاصد الشریعه الاسلامیه. قطر: انشارات وزاره الاوقاف والشئون الاسلامیه.
 ۱۶. عطیه، جمال الدین (۲۰۰۳). نحوه تفعلیل مقاصد الشریعه. دمشق: المعهد العالمی للفکر الاسلامی.
 ۱۷. الغزالی، ابو حامد محمد بن محمد (۱۹۸۲). احیاء علوم دین. بیروت: انتشارات دارالمعرفه.
 ۱۸. الغزالی، ابو حامد محمد بن محمد (۱۴۱۳ ه.ق). المستصفی فی علم الاصول به تحقیق محمد عبدالسلام عبدالشافی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

۱۹. الفاسی، علال (۱۴۱۱هـ.ق). مقاصد الشریعہ الاسلامیہ و مکارمہا. بیروت: انتشارات دارالغرب الاسلامیہ.
۲۰. القارش، جمیلہ (۲۰۱۸). المقاصد الشریعہ فی الاسرہ و دورہا فی تفعیل قوانین الاسرہ فی البلاد الاسلامیہ. دانشکدہ علوم اسلامی. نهمین مجمع بین المللی قضایاء الاسرہ المسلمہ المعاصرہ فی ضوء الاصول و المقاصد الشریعہ. دانشگاه باتنه الجزایر.
۲۱. گرامی پور، مہدی (۱۳۹۱). جایگاہ سندی مقاصد الشریعہ در فقہ مذاہب اسلامی. نشریہ علمی تخصصی حبل المتین، ۳۱(۳)، ۵۱-۷۰.
۲۲. مسعود، محمد خالد (۱۹۹۸). فلسفہ حقوق اسلامی. مترجم: ظفری، محمدرضا، و اصغری آغ مشہدی، فخرالدین. قم: انتشارات بوستان کتاب.
۲۳. النجار، عبدالمجید (۲۰۱۷). مقاصد الشریعہ فی احکام الاسرہ المسلمہ فی الغرب. مشاہدہ شدہ در <https://www.e-cfr.org>
۲۴. البوبی، محمدسعد بن احمد بن مسعود (۲۰۰۸). مقاصد الشریعہ. ریاض: دارالحجر.
۲۵. وکیل زادہ، رحیم (۱۳۸۷). مقاصد شریعت از دیدگاہ شیخ جواد مغنیہ. نشریہ پژوهش های فقہ و حقوق، ۵(۱۶)، ۱۳۹-۱۵۶.

